

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М.П. ДРАГОМАНОВА**

САВЧЕНКО Олексій Олександрович

УДК: 94:327(=512.145)(=161.2)''15/17''(043.3)

**УКРАЇНСЬКО-ТАТАРСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ ТА СОЦІАЛЬНІ
КОМУНІКАЦІЇ У XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
БОРИСЕНКО ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
ЧУХЛІБ ТАРАС ВАСИЛЬОВИЧ,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії України середніх віків і раннього
нового часу;

кандидат історичних наук
ПИВОВАРЕНКО ОЛЕНА АНДРІЇВНА,
Національний університет харчових
технологій, доцент кафедри гуманітарних
дисциплін

Захист відбудеться «27» червня 2019 р. о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» травня 2019 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Історія Півдня сучасної України за часів Кримського ханства (XV–XVIII ст.) довгий час перебувала на периферії вітчизняних гуманітарних досліджень, тому вона слабо інтегрована до українського історичного нарративу. Попри те, що українсько-татарські відносини мали багатогранний характер і включали в себе військово-політичний, соціальний, економічний та культурний аспекти, вони й досі досліджені лише фрагментарно та з переважанням позиції взаємного антагонізму. Окупація Кримського півострову Російською Федерацією у 2014 р. та її спроби обґрунтувати своє «історичне право» на цей регіон обумовлюють необхідність якісного наукового дослідження соціально-політичних зв'язків українців та кримських татар, яке б розвінчало радянсько-російські історіографічні штампи.

Мало дослідженими залишаються сторінки історії західних (волинських, галицьких, білоруських, литовських, польських) татар, які протягом століть проживали на українських землях та брали участь у знакових подіях вітчизняної історії. Тому, дослідження даної теми є актуальним та науково важливим, адже дозволить краще зрозуміти особливості суспільно-політичних процесів у XVI – на початку XVIII ст.

Сьогодні залишається високим суспільний запит на наукові дослідження міжетнічних та міжконфесійних (в першу чергу християнсько-мусульманських) взаємин. Це пов'язано як зі збільшенням мусульманського населення в Європі, так і вимушеним переселенням українських татар з окупованого Криму в інші регіони нашої держави протягом 2014–2018 рр. Адаптація на новому місці та необхідність уряду сприяти забезпеченню їхнього повноцінного релігійного і культурного життя змушує переосмислювати ті оцінки українсько-татарських взаємин, що сформувались під впливом російської і радянської історіографії. Традиція збереження культурної і релігійної самобутності татар-мусульман та їх ефективна інтеграція до соціального і політичного життя на українських землях у XVI – на початку XVIII ст. є прикладом неконфронтаційних християнсько-мусульманських та українсько-татарських відносин. Їх висвітлення сприятиме не лише кращому розумінню представниками різних народів і конфесій спільного минулого в нашій державі, а й розширить предмет історії України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напрямку НПУ імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії України факультету історичної освіти «Актуальні проблеми історії України». Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (Протокол № 9 від 28 лютого 2013 р.).

Метою роботи є дослідження різних форм українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій протягом XVI – початку XVIII ст. Її досягнення передбачає вирішення наступних **завдань**:

– *з'ясувати* стан наукового вивчення проблеми, джерельну базу та методологічні засади дослідження;

- *визначити* етапи розселення та особливості формування служивих татар на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського;

- *визначити* місця проживання і соціально-правове становище татар-осадників на землях Волині, Поділля, Київщини, Галичини;

- *розкрити* роль кримських і служивих татар у воєнно-політичних процесах на українських землях Гетьманщини та Речі Посполитої;

- *встановити* групи та становище слов'янського населення з українських земель у Кримському ханстві;

- *сформулювати* напрямки подальшого вивчення українсько-татарських взаємин та рекомендації щодо використання отриманих результатів.

Об'єктом дослідження є українсько-татарські стосунки у XVI – на початок XVIII ст.

Предметом дослідження є особливості українсько-татарських політичних взаємин і соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст.

Хронологічні межі охоплюють період XVI – початку XVIII ст. *Нижня межа* обумовлена становленням інституту служивих татар на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського та новим етапом «татарської політики» цих держав, що розпочався після зникнення Великої Орди (1502 р.) та перемоги над татарами у битвах під Клецьком (1506 р.), Слуцьком (1508 р.) і Вишневецом (1512 р.). *Верхня межа* зумовлена геополітичними змінами у Східній Європі, що відбулись після укладення Карловицького миру 1699 р. Вони призвели до ліквідації козацького устрою на землях Правобережної України і повернення Поділля до складу Речі Посполитої. Встановлені на початку XVIII ст. в українських степах кордони сучасного зразка (з лініями перетину, пунктами пропуску, тощо) фактично завершили епоху татарських набігів та поклали край політиці татарського осадництва. Окремі сюжети у дослідженні виходять за зазначені хронологічні рамки. Звернення до них визначено необхідністю підкреслити глибинність і тривалість окремих процесів та явищ в українсько-татарських взаєминах.

Географічні межі окреслені українськими землями сучасної Правобережної, Західної та Південної України, що впродовж XVI – початку XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої (Волинь, Галичина, Західне Поділля, Брацлавщина, Київщина), Правобережної Гетьманщини (Київщина, Брацлавщина), Кримського Ханства та Османської імперії (Кримський півострів, Північне Причорномор'я та Поділля протягом 1672–1699 рр.). Саме цей регіон найвиразніше представлений в джерельній базі. Вихід за окреслені територіальні рамки обумовлений потребою комплексного аналізу окремих подій і явищ.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена змістом поставлених завдань та способом їх вирішення. Вона полягає у тому, що:

У роботі вперше:

- здійснено комплексний аналізі українсько-татарських політичних взаємини і соціальних комунікацій протягом XVI – початку XVIII ст.;

- введено до наукового обігу раніше невідомі джерела і матеріали, серед яких «Реєстр татар 1844-1845 рр.», «Татарський рушник» з с. Юнашків та ін.;

- запропоновано періодизацію етапів становлення інституту служивих татар та їх розселення на українських землях;

- розроблено карту татарського осадництва на землях Волині, Поділля, Київщини, Галичини XVI – початку XVIII ст. та виділено більше 70-ти населених пунктів, в яких фіксуються групи татарських осадників;

- визначено роль служивих татар у військових і політичних подіях на українських теренах та проаналізовано вплив Української революції XVII ст. на їх міграційні процеси;

Уточнено:

- правове становище та соціальну структуру татар українських земель Речі Посполитої;

- групи слов'янського населення з українських земель в Кримському ханстві та їх юридичний статус;

Набуло подальшого розвитку:

- висвітлення ролі війська Гіреїв у політичних та військових подіях на українських теренах у II половині XVII ст.;

- інтеграція сторінок історії кримських і західних татар до українського історичного наративу;

- дослідження традицій міжрелігійних та міжетнічних взаємин на українських землях.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження полягає у інтеграції сторінок історії кримських і західних татар до українського історичного наративу XVI – початку XVIII ст. Зібрані матеріали та висновки роботи можуть бути використані при подальших дослідженнях українсько-татарських відносин та висвітленні традицій міжрелігійних та міжетнічних взаємин на землях сучасної України.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження були представлені на наукових конференціях, круглих столах, семінарах та публічних лекціях. Зокрема: I міжнародній науковій конференції «Крим в історії України», присвяченій 700-річчю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму (Київ, 2014); III міжнародній науковій конференції: «Крим в історії України», присвяченій 700-річчю проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму (Київ, 2016); Круглому столі з нагоди відзначення 357 річниці Конотопської битви 1659 р. (Конотоп, 2016), Міжнародних літніх школах ісламознавчих досліджень: «Іслам у сучасному світі: історичний, культурний, інтелектуальний простір» (Острог, 2016; Одеса, 2017; Київ, 2018); Всеукраїнській конференції «Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінель Бокій» у ЦДПУ ім. В. Винниченка (Кропивницький, 2017); Щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції в Національному музеї історії України (Київ, 2016; 2017; 2018); Науково-дослідницькому семінарі Таврійського Національного університету ім. В. Вернадського та Центру ісламознавчих досліджень: «Мусульманська спадщина в Південній Україні: історія, культура, релігія»

(Київ-Острог, 2017); Всеукраїнській конференції «Державотворча спадщина Богдана Хмельницького» в НПУ ім. М. Драгоманова (Київ, 2017), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Центральна Україна у вирі революційних подій» (Кропивницький, 2018) та ін.

Досліджувана тема також пройшла апробацію під час міжнародного наукового стажування на студіях «Artes liberales», Варшваського університету (Республіка Польща) протягом жовтня – листопада 2015 р. Результати стажування були представлені на міжнародній науково-практичній конференції університету ім. А. Міцкевича та Археологічного музею Біскупіну «Transgressja, czyli o przekraczaniu granic» (Біскупін-Познань, 2015); Також, окремі положення дослідження були озвучені під час публічних лекцій в Національному музеї історії України (2018) та інтерв'ю «Громадській хвилі» (2018).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 15 публікаціях. Серед них 5 статей у фахових виданнях України (1 у виданні, що індексуються у міжнародних науково-метричних базах даних) та 10 – у матеріалах конференцій і публікаціях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертації зумовлена його метою та завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг роботи складає 272 с.; основний текст займає 197 с.; список джерел та літератури – 47 с. (540 пунктів), додатки 26 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми «Українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст.». Сформульовано мету та завдання дисертації. Визначено об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі дослідження. Окреслено наукову новизну, розкрито практичне значення роботи. Зазначено про структуру дисертації та апробацію її результатів.

У першому розділі «**Історіографія, джерела та методологія дослідження**» з'ясовані особливості висвітлення проблеми на різних етапах розвитку історичної думки. Проаналізовано джерельну базу та методологічні підходи, використані при підготовці дисертаційного дослідження.

Історіографічний огляд засвідчив, що проблема українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст. перебувала на периферії досліджень з історії політичних і військових взаємин країн Східної Європи (Речі Посполитої, Гетьманщини, Московської держави, Молдавії тощо) з мусульманськими державами Причорномор'я, історії козацтва, Кримського ханства чи Османської імперії. Аналіз доробку дослідників був здійснений за проблемно-хронологічним принципом і поділений на *три етапи*: 1. Зародження наукового інтересу до теми (кінець XVIII – XIX ст.); 2. Становлення її наукових студій (кінець XIX – перша третина XX ст.); 3. Сучасний етап дослідження (від 1991 р. до сьогодення).

Протягом *1-го етапу* тривало накопичення джерельної бази та зародження інтересу до проблеми. Українсько-татарські взаємини висвітлювались переважно з позиції антагонізму, а дослідники (такі як Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич¹) акцентували увагу на ролі козацтва у протистоянні з Кримським ханством та Портою. Подальше формування дослідницьких методів дали змогу таким авторам, як М. Костомаров, В. Антонович² та ін. звернути увагу на участь козацтва у «східній політиці» європейських держав та їх контактах з південними (мусульманськими) сусідами.

Протягом *2-го етапу* відбулися зміни у дослідженні теми. М. Грушевський зупинився на ряді проблем українсько-татарських взаємин, включив до українського наративу епізоди з історії Кримського ханства, звернувши увагу на роль служивих татар у формуванні козацтва. Дослідник також зупинився на історії подільських чемерисів, відмітивши їх подібність до татар-осадників³. Вагомі зрушення у дослідженні проблеми були здійснені у 20 – 30-х роках ХХ ст. унаслідок діяльності українських сходознавчих осередків у Києві і Харкові. Такі автори, як А. Кримський, О. Акчокракли, Ф. Петрунь, В. Дубровський, А. Носов⁴ та ін. звернули особливу увагу на соціальні, дипломатичні, культурні, економічні зв'язки населення українських земель зі східними народами, переглянувши місце Кримського ханства й Османської Порти в українській історії. Попри це, позитивна динаміка їх досліджень була припинена через репресії науковців та розгром наукових осередків. Подальша депортація народів Криму (кримських татар, греків, вірмен, німців та ін.) та ідеологічний контроль радянської влади призвели до політизації теми та утвердження негативних оцінок українсько-татарських взаємин в історичній науці.

Суттєві зрушення у дослідженні проблеми відбулись протягом *3-го етапу*. Важливий здобуток у переосмисленні негативних оцінок українсько-татарських відносин були здійснені В. Борисенком⁵. Автор перший звернув

¹ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 2. – 693 с.; Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – 346 с.

² Костомаров М. Богдан Хмельницкий. – Дніпропетровськ, 2004. – 843 с.; Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995. – 797 с.; Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – 816 с.; Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 6: XIV–XVII віки. – К., 1995. – 680 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 4: XIV–XVI віки. – К., 1993. – 544 с.; Грушевський М. Барское староство, исторические очерки. – К., 1894. – 404 с.

⁴ Кримський А. Історія Туреччини. – Київ-Львів, 1996. – 287 с.; Студії з Криму. I-IX. / Редактор А. Кримський. – К., 1930. – 214 с.; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 170-187.; Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 172-184.; Носов А. Кримські татари. Антропологічні нариси // Східний світ (Червоний схід). – 1930. – № 10-11. – С. 301-315.

⁵ Борисенко В. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 262 с.; Борисенко В. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. – К., 1997. – 151 с.; Борисенко В. Міждержавне зближення Запорозької Січі з Кримським

увагу на неконфронтаційні аспекти взаємин зі степом, наголосив на важливій ролі Кримського ханства у зовнішній політиці Гетьманщини та довів, що козацько-татарські союзи мали не ситуативний, а систематичний характер. Дослідники В. Степанков, В. Смолій⁶, Ю. Мицик⁷ та ін. на основі нового масиву джерел переглянули хронологічні рамки Української революції XVII ст. та роль у ній Кримського ханства. Звернули увагу на традиції політичних і військових взаємин українського козацтва з династією Гіреїв. Різні аспекти проблеми продовжують досліджувати такі автори, як В. Брехуненко, В. Щербак, Н. Савчук, Я. Федорук⁸ та ін. Нове розуміння українсько-татарських взаємин запропонували дослідники Я. Дашкевич⁹, О. Прицак¹⁰, О. Галенко¹¹, В. Грибовський¹², В. Остапчук¹³, О. Серета¹⁴, О. Гайворонський¹⁵, Т. Чухліб¹⁶ та

Ханством у 20-30-х роках // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: збірник. – К., 2008. – Вип. 5. – С. 275-280.

⁶ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 502 с.; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 2009. – 447 с.; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011. – 631 с.

⁷ Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССXL. – Львів, 2000. – С. 473-502.; Мицик Ю. Із джерел до історії Кримського ханства XVII ст. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 10. – С. 3-16.

⁸ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. – К., 2011. – 503 с.; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. – К., 2006. – 295 с.; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – 236 с.; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Частина I: 1654 р. – Львів, 1996 р. – 262 с.

⁹ Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – 792 с.

¹⁰ Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини (1648-1948). – Мюнхен, Заграва, 1948. – С. 143-164.; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. II. – С. 177-192.

¹¹ Галенко О. Дипломаія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 208-263.; Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурченця // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 203-231.; Галенко О. Середньовічні держави південної України // Історія державної служби в Україні. – К., 2009. – С. 141-172.

¹² Грибовський В. Питома вага землеробства у господарстві причорноморських ногайців XVI – на початку XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. VIII. – Херсон, 2001. – С. 75-86.; Грибовський В. Землеробство і седентаризація у кочівницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 11. – К., 2012. – С. 67-190.

¹³ Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out Ottoman orbit, 1648-1681 // The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteen and seventeenth centuries. – 2013. – Vol. 53. – S. 123-152.

¹⁴ Серета О. Осmano-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса, 2015. – 312 с.

¹⁵ Гайворонський А. Повелители двух материков. Крымские ханы XV–XVI столетия в борьбе за наследство Великой Орды. – Бахчисарай, 2007. – Т.1. – 368 с.

¹⁶ Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-Кримські союзи 1500-1700-х років. – К., 2017. – 274 с.

ін. Автори дослідили низку дипломатичних, господарських, соціальних, культурних аспектів взаємин на Степовому кордоні, ввели до обігу нові джерела та спростували ряд усталених тверджень в історії українсько-татарських відносин.

Останнім часом в українській науці посилюється інтерес до історії татар-осадників. Внесок у дослідження локалізації татарського населення на Волині, їх писемних пам'яток, інтелектуального та релігійного життя належить М. Якубовичу¹⁷. Місце українських земель у східній політиці Великого князівства Литовського поглиблено досліджує Б. Черкас¹⁸. Окремі аспекти розселення тюркського населення на українських землях висвітлює Н. Яковенко¹⁹.

Загалом, сучасний етап дослідження характеризується посиленням інтересу до україно-татарських взаємин та переосмислення ряду усталених тверджень російської та радянської історіографії про негативну роль Кримського ханства в українській історії. Нова хвиля інтересу до проблеми була викликана окупацією АР Крим Російською федерацією у 2014 р. та вимушеним переселенням кримських татар в інші українські регіони.

Окремі аспекти проблеми розглядались іноземними дослідниками. Історія західних (служивих, польських, литовських, білоруських) татар переважно висвітлювалась польськими та білоруськими авторами, такими, як Т. Чатський, А. Мухлінський, С. Кричинський, С. Дзядулевич, П. Боравський, А. Конопацький, І. Канапацький, З. Канапацькая²⁰ та ін. Ці вчені здійснили вагомий вклад у становлення наукових студій західних татар, дослідження їх правового становища, культурного, релігійного життя та писемних (арабографічних) пам'яток. Попри це, українські терени у цих працях розглядались лише побіжно. В контексті польсько-татарських взаємин

¹⁷ Якубович М. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива // Наукові записки. Серія історичні науки. – Острог, 2010. – Вип. 2. – С. 186–196.; Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. – Вінниця, 2016. – 263 с.;

¹⁸ Черкас Б. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського у XV–XVI ст. // Надчорномор'я: студії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – К., 2008. – Вип. 1. – С. 144–148.; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540 рр.). – К., 2006. – 244 с.

¹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2005. – 470 с.; Русина О. Студії з історії Київської землі. – К., 2005. – 346 с.;

²⁰ Czacki T. O tatarzach // Pomniki historii i literatury polskiej. – Kraków, 1835. – Т. II. – S. 87-108.; Мухлинский А. О происхождении и состоянии литовских татар. – Санкт-Петербург, 1857. – 70 с.; Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik tatarski. – Warszawa, 1938. – Т. III. – 318 s.; Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – 538 s.; Borawski P. Ziemska służba Tatarów Wielkiego księstwa Litewskiego w XV–XVII wieku. – Zabrze, Tarnowskie Góry, 2015. – 431 s.; Konopacki I. Tatarzy na Białorusi // Rocznik Tatarów Polskich. – 1997. – Т. IV. – S. 187–196.; Канапацькая З. Татары Беларуси их культура (XIV-XVII века): автореф. дисертации на соискание учёной степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история. – Минск: БГПУ им. М. Танка, 2005. – 23 с.

проблему розглядали і Д. Колодзейчик, Л. Подгородецький, М. Нагельський²¹. Низку важливих аспектів дослідили російські (В. Смірнов, Т. Яковлева, Д. Сень, І. Зайцев²²), литовські (Г. Мішкеніума) та турецькі (Г. Іналджик²³) автори.

Окремим аспектам проблеми були присвячені дисертації таких українських та іноземних дослідників, як О. Алфьоров, В. Грибовський, Т. Чухліб, І. Гаврилюк, З. Канапакая, Д. Сень²⁴ та ін.

Дисертація забезпечена достатньою *джерельною базою* і представлена такими групами, як: актові книги (судово-адміністративних установ), описи, реєстри війська і населених пунктів, листування, мемуари, щоденники подорожуючих, тощо. Архівні джерела зосереджені у фондах «Центрального державного історичного архіву України» у м. Києві (ЦДІАК України) та «Головного архіву давніх актів» Варшави в Республіці Польща (AGAD, Warszawa). Окремі збірки документів також були залучені з наукового архіву Національного музею історії України (АНМІУ, м. Київ).

²¹ Kołodziejczyk D. Ejalet Kamieniecki. – Warszawa, 1994. – 264 s.; Podchorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII wieku. – Warszawa, 1987. – 358 s.; Nagielski M. Sytuacja jeńców w początkowym okresie powstania Bohdana Chmielnickiego w latach 1648-1652 // Przegląd Historyczny. – 2014. – Т. 105. – S. 565-584.

²² Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – 768 с.; Таїрова-Яковлева Т. Гетьманщина в другій пол. 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.; Таїрова-Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – 644 с.; Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XIX в.): автореф. дисертации на соиск. учёной степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история. – Ростов-на-Дону, 2009. – 54 с.; Зайцев И. Крымская историографическая традиция XV–XIX веков. Пути развития. Рукописи, тексты и источники. – Москва, 2009. – 304 с.; Зайцев И. Польско-литовские татары-липка в XIV – XVIII вв. // История татар с древнейших времен. – Т. IV: Татарские государства XV–XVIII вв. – Казань, 2014. – С. 763–771.

²³ Іналджик Г. Османська імперія: класична доба, 1300-1600. – К., 1998. – 286 с.; Іналджик Г. Знахідка судових книг Кримського ханату (1618–1750) // Збірник праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С. 308-329.

²⁴ Алфьоров О. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI - кінця XVIII ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. Іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». – К., 2012. – 19 с.; Чухліб Т. Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667-1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». – Київ, 2008. – 26 с.; Гаврилюк І. Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». – К., 2015. – 290 с.; Канапакая З. Татари Беларусии их культура (XIV-XVII века): автореф. дисертации на соискание учёной степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история. – Минск: БГПУ им. М. Танка, 2005. – 23 с.; Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XIX в.): автореф. дисертации на соиск. учёной степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история. – Ростов-на-Дону, 2009. – 54 с.

Найбільш інформативними при дослідженні татар-осадників стали матеріали з ЦДІАК України: актові книги кременецького (ф. 21), володимирського (ф. 28), луцького (ф. 25, 26) гродських і земських судів. Вони зафіксували дані про повсякденне життя татар Волині, їхню соціальну структуру та місця компактного проживання. З «Канцелярії київського і подільського генерал-губернаторства» (ф. 442) введений до наукового обігу раніше невідомий «Реєстр татар 1844–1845 рр.», який відображав особливості внутрішнього устрою татарських общин на Волині та Поділлі і в XVI–XVII ст.

З «Коронного архіву» AGAD (Республіка Польща) були використані матеріали «козацьких» і «татарських» справ, що повідомляють про військові і дипломатичні зв'язки Кримського ханства, Гетьманщини та Речі Посполитої у XVII ст. Допоміжну роль відіграли справи особового архіву кримознавця М. Ернста з АНМІУ та етнографічні й археологічні матеріали, найціннішим серед яких став «Татарський рушник» з с. Юнашків (Івано-Франківська обл. України) – раніше невідома пам'ятка татар Галичини.

Методологію дослідження становлять принципи історизму, науковості та всебічності, а також, загально-наукові та спеціально-історичні методи. Історико-географічний метод використаний при визначенні регіональних особливостей осадництва татар, шляхів їх міграції та картографування татарських общин українських земель. Проблемно-хронологічний і ретроспективний методи дали змогу виділити характерні риси і тенденції для кожного етапу досліджуваної проблеми, а також, виділити етапи розселення татар на українських землях протягом XVI–XVIII ст. Статистичні методи дозволили обробити і систематизувати отриману інформацію про чисельність і склад загонів служивих татар, відомості про кількість українського полону в Криму та участі кримців у подіях Української революції XVII ст. Аналіз особливостей соціальних комунікацій на «Великому кордоні» та застосування теоретичного доробку дослідників цивілізаційного підходу і кочового способу життя дали змогу переосмислити усталені оцінки українсько-татарських відносин.

Таким чином, проблема українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст. не була темою окремого дослідження. Розпорошеність, слабка збереженість або відсутність окремих груп джерел досі залишає перспективи для подальшого дослідження проблеми. Попри це, опрацьована джерельна база та методологічні напрацювання дають змогу комплексно розглянути проблему українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій XVI –початку XVIII ст., виконавши поставлені мету і завдання дисертаційного дослідження.

У другому розділі **«Татари-осадники на українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського у XVI – на початку XVIII ст.»** окреслені етапи політики осадництва на українських землях та чинники, що впливали на міграцію татар. Визначені населені пункти на землях Волині, Поділля, Київщини та Галичини, в яких проживали служиві татари. Встановлено їх правове становище та соціальну структуру.

На українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського визначено чотири етапи розселення татар на військовому праві:

1. початок татарського осадництва (кінець XIV – початок XVI ст.);
2. становлення інституту служивих татар на українських землях (початок XVI – середина XVII ст.);
3. посилення внутрішньої і зовнішньої міграції татар польсько-литовської держави (середина – кінець XVII ст.);
4. остаточне осідання татар в Речі Посполитій (кінець XVII ст. – кінець XVIII ст.);

Протягом *першого етапу* татар активно залучали до війн Гедиміновичів проти Тевтонського Ордену та селили переважно у внутрішніх районах Великого князівства Литовського (в околицях Вільно, Троків, Мінська, тощо). Татарську еліту (*ханів, царевичів, уланів, беїв*) використовували у «східній» політиці та в ролі послів і перекладачів. *Другий етап* відзначився становленням інституту служивих татар на українських землях. Внаслідок геополітичних змін у Східній Європі центр татарського осадництва перемістився на українські землі. Служивих татар тут залучали до протистояння з Кримським ханством і Московською державою та зміцнювали за їх рахунок степові кордони Великого князівства Литовського і Королівства Польського (з 1569 р. Речі Посполитої). В цей час виникли більшість відомих татарських общин українських земель, що існували протягом XVI–XIX ст. *Третій етап* розпочала Українська революція XVII ст., яка сприяла внутрішній і зовнішній міграції служивих татар та збільшенню їх чисельності в війську польсько-литовської держави. *Четвертий етап* відзначився остаточним осіданням їх спільноти. Окреслення сталих кордонів в українських степах за Карловицьким миром 1699 р., відсутність регулярного притоку тюркських осадників та військові реформи в Східній Європі вплинули на занепад їх інституту в Речі Посполитій та зменшення динаміки їхньої міграції в цій державі.

На землях Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського та Руського воєводств Речі Посполитої окреслено близько 70 населених пунктів, в яких фіксуються сліди проживання татар-осадників. Їх регіональна специфіка була обумовлена історико-правовими та географічними особливостями. Аналіз зібраних матеріалів дав змогу розробити карту татарських осад українських земель. Найкраще в джерельній базі репрезентовані татари Волині. Серед осадників українських земель їх общини були найчисельніші та існували в Острозі, Старокостянтинові, Ювківцях, Полонному, Межиріччі, Луцьку, Дубно, тощо (всього близько 23 общин). До середини XVII ст. в них переважали татари з володінь князів і магнатів Острозьких, Корецьких, Сенявських, Вишневецьких, Заславських, які служили у їхніх надвірних військах. На Поділлі татарські общини існували у Кам'янець-Подільському, Барі, Ковалівці, Тернополі, Меджибожі, Мельниці-Подільській, Синяві та ін. (всього близько 15). Вони фіксуються у гарнізонах фортець, коронних і надвірних татарських хоругвах. Як і на Волині, окремі їхні общини існували і після поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. На Київщині і Подніпров'ї татарське осадництво фіксується з XIV ст. Їхні общини існували у таких населених пунктах, як Вишгород, Обухів, Київ, Черкаси, Канів, Мошни (всього близько 13). Близькість регіону до степу сприяла зв'язкам осадників з козацтвом. З початком Української революції середини XVII ст. відомості про татарські осад тут зникають. Галицький регіон з XIV ст. входив до земель Корони. Тут зафіксовано більше 20 татарських осад у таких населених пунктах, як Львів,

Перемишль, Юнашків, Бурштин, Жовква та ін. Більшість згадок про них пов'язана з колишніми полоненими, яких розселили в регіоні після війн і татарських набігів протягом XVI–XVII ст.

Татарські осадники на українських землях мали строкату соціальну структуру. На неї вплинув їх статус в Орді, час та обставини прибуття, регіон розселення та характер служби. Вони поділялись на такі категорії: господарські татари (великокнязівські і королівські татари що служили переважно у коронних хоругвах); татари-козаки (особисто вільні татари, що мали невеликий наділ землі на військовому праві); приватні татари (мешкали на землях князів і магнатів та служили в їх надвірних військах); міські татари (мешкали в містах, займались торгівлею, ремеслом, тощо). Протягом XVI–XVII більшість цих категорій були зрівняні в правах з господарськими татарами.

Отже, внаслідок політики татарського осадництва на українських землях постала спільнота служивих татар. Вони проживали в різних населених пунктах Волині, Поділля, Київщини, Галичини та знаходились на великокнязівській (або королівській) та приватній військовій службі. Протягом XVI–XVII ст. більшість їх служивих категорій була зрівняна в правах з господарськими татарами.

У третьому розділі «Татари у воєнно-політичних процесах на українських землях Гетьманщини та Речі Посполитої» висвітлено участь підрозділів Кримського ханства та служивих татар Речі Посполитої у військових діях на українських землях. Прослідковано еволюцію ролі Бахчисарая в подіях Української революції XVII ст. та вплив цих подій на внутрішню (в межах Речі Посполитої) та зовнішню міграцію (між Річчю Посполитою, Кримським Ханством та Османською Портою) татарського населення. З'ясовано причини та наслідки османського підданства служивих татар українських земель Речі Посполитої.

Кримське ханство мало чисельну і боєздатну армію, у складі якої були підрозділи з ручною вогнепальною зброєю (секбани, сеймени, капи-кулу) та артилерією. До її складу входили не лише татарські підрозділи, а й загони кримських греків, слов'ян, черкесів, валахів. Військо Гіреїв було важливим фактором у перемогах союзного козацького війська протягом Української революції XVII ст. Високий рівень підготовки та досвід сприяли також залученню українськими гетьманами татар в якості надвірної охорони. Їх організовували подібно до татарських хоругв магнатів та залучали для охорони гетьмана й запобіганню козацьких бунтів.

Протягом другої половини XVII ст. відбулось поступове нарощення кількості татарських підрозділів на українських землях. Їх роль у політичних і військових подіях зростає з послабленням української козацької держави. «Татарська партія» серед козацької старшини стала однією з найвпливовіших протягом доби Хмельниччини та Руїни. Наявність регулярного листування гетьманів і старшини з верхівкою Кримського ханства (*ханами, мурзами, беями, візирами*) та османською адміністрацією Північного Причорномор'я засвідчує про тісні особисті зв'язки, ділові контакти та зацікавлення українськими справами в Бахчисарайі. Важливий вплив на участь татар в «українському питанні» мали калмики. Їх «мала війна» проти Гіреїв призвела до зменшення

кількості татарських загонів на українських теренах та послабила їх вплив на політику Чигирин.

Служиві татари Речі Посполитої відіграли важливу роль у військових подіях на українських теренах. Вони взяли участь у боях проти козацького, кримського, московського, шведського та османського військ протягом другої половини XVII ст. Їх ефективні дії проти кінноти кримців сприяли збільшенню кількості татарських хоругв у коронному війську, а також, підвищенню їх оплати та розширенню привілеїв. Українська революція XVII ст. вплинула на політику татарського осадництва в Речі Посполитій, міграцію служивих татар та фактичного зникнення їх общин на Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині. Вступ до війни Московської держави та походи на землі Великого князівства Литовського з середини 50-х років XVII ст. обумовили кілька хвиль міграції татар литовських і білоруських земель на Волинь, Поділля та Галичину. Союз Речі Посполитої і Кримського ханства у 1654 р. також сприяв напливу кримців до татарських, козацьких та ін. хоругв коронного війська.

Невиплата жалування, обмеження привілеїв та релігійних свобод Речі Посполитій сприяли прийняттю служивими татарами османського підданства в останній третині XVII ст. Їх підрозділи на чолі з О. Кричинським мігрували на Поділля та спільно з козаками П. Дорошенка воювали на боці султана Мехмеда IV Авжи. Польсько-турецька війна 1672–1676 рр. та утворення Подільського (Кам'янецького) *еялету* (1672–1699 рр.) розділила татар та завершила епоху політики осадництва. Частина з них протягом 1674–1676 рр. повернулася на королівську службу та була розселена на землях Волині, Підлящі, Литви та Білорусі. Інша – осаджена османським урядом на північних кордонах Порти, де несла прикордонну службу. Відречення від булави гетьмана П. Дорошенка (1676 р.) та невдала спроба проекту османського підданства Ю. Хмельницького (1676 – 1681 рр.) також завершилися фактичним поділом українських земель між Османською імперією, Річчю Посполитою та Московською державою у 1681 р.

Отже, підрозділи кримських і служивих татар брали активну участь у військово-політичних подіях на українських землях. Протягом Української революції XVII ст. Бахчисарай посилював свою військову присутність і політичний вплив у Гетьманщині, а Хмельниччина спричинила до внутрішньої і зовнішньої міграції служивих татар Речі Посполитої та сприяла збільшенню кількості їхніх підрозділів в Коронному війську.

У четвертому розділі **«Соціальні комунікації слов'янського населення з українських земель у Кримському ханстві»** розглядається перебування різних груп населення з українських земель у Кримському ханстві. Аналізуються особливості становища в ньому християн, проблема набігів в українсько-татарських взаєминах та військова служба українських козаків Бахчисараю.

Протягом XVI – початку XVIII ст. у Кримському ханстві постійно і тимчасово проживали групи населення з українських земель, що різнилися за етнічним походженням, правовим становищем, релігією та сферою діяльності. Тут мешкали особисто вільні християни (переважно ремісники, купці, чумаки і наймити), полонені (ясиряни і потуреччені) та козаки на військовій службі

Бахчисарая. За століття правління в поліетнічній та поліконфесійній державі Гіреї виробили дієві механізми управління нею. Вони базувались на традиціях тюркського звичаєвого права (*тьоре, адат*), норм шаріату та ісламських політичних інститутів. Християнське населення тут активно брало участь в місцевому господарському житті, торгівлі, ремеслах, сплачуючи поголовний та поземельний податки. Фінансова вигода для ханської казни зумовлювала підтримку урядом їх релігійної автономії та прийнятної форми залежності.

Найчисельнішою категорію слов'янського населення в Кримському ханстві були полонені з українських земель, які потрапляли сюди внаслідок регулярних набігів кримців. Їх частота вплинула на демографічні процеси у Східній Європі, а викликане ними регулярне переміщення населення українських земель являється однією з форм примусової міграції. Варто підкреслити, що работоргівля і рейди за полоном мали давні традиції в Криму і Причорномор'ї. Окрім турків і татар, в них активно брали участь італійці, слов'яни, греки, євреї, караїми та представники інших етносів і конфесій, що вказує на регіональний, а не етнічний характер чорноморської работоргівлі.

Кримське ханство мало розвинуту економіку і господарство. Більшість бранців у Криму, що виокремлювалась з торговельного обороту, використовували у випасі худоби, обробці землі та в іншій господарській діяльності. Вони перебували у тимчасовій залежності, яка тривала близько 5–7 років. Цих вільновідпущених бранців залучали для освоєння пусток, заселення цілих земель, збільшення землеробського населення Криму та Північного Причорномор'я.

Важливе місце у війську Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Вони проявили себе як ефективна військова сила з досвідом ведення війни вогнепальною зброєю. Встановлено, що Гіреї звертались до їх послуг з метою вирішення власних політичних і військових завдань. Участь козаків протягом XVI – початку XVIII ст. фіксується у татарських походах в Молдавію, Трансільванію, Московську державу, на Кавказ та проти Туреччини. Вони також відіграли важливу роль при вирішенні внутрішніх конфліктів Бахчисарая з *карач-беями*, ногайцями, черкесами, адигами тощо. Протягом другої половини XVII ст. спостерігається збільшення кількості козаків у ханському війську, чому сприяли угоди Бахчисарая з Богданом Хмельницьким та Петром Дорошенком, а також активні дії калмиків, донських та запорізьких козаків проти Гіреїв. Занепад Правобережної Гетьманщини та геополітичні зміни у Східній Європі в кінці XVII – на початку XVIII ст. також призвели до міграції на землі Кримського ханства чисельних груп козацтва, за рахунок яких Бахчисарай зміцнював власні північні кордони.

Отже, в Кримському ханстві проживали різні групи слов'янського населення з українських земель, що різнились за правовим становищем, походженням та релігією. Найчисельнішою серед них групою були бранці, яких примусово натуралізували і залучали до освоєння цілих земель та сільськогосподарських робіт. Окремою групою були українські козаки на військовій службі Гіреїв. Їх військові послуги Бахчисарай використовував під час походів на Кавказ, Балкани та у протистоянні проти *карач-беїв*, османів, калмиків, донських та запорозьких козаків.

Проведення дослідження українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст. підтвердило актуальність проблеми та дало змогу сформулювати наступні **висновки**:

– Хоча українсько-татарські відносини посідали важливе місце в працях вітчизняних авторів, комплексно проблема досі не розглядалась. Попри значний інтерес, вона знаходилась на периферії історії козацтва, Речі Посполитої, Османської імперії тощо. У дослідженні теми виділено *три етапи*, протягом яких відбулось зародження наукового інтересу до проблеми (XVIII–XIX ст.), становлення наукових студій (з кін. XIX – I третина XX ст.) та окреслення її як самостійного напрямку дослідження (з 1991 р.). Репресії українських науковців та депортація народів Криму в радянську добу спричинили до утвердження в українській історичній науці негативних оцінок україно-татарських відносин та відсутності наукових студій з історії західних (служивих) татар.

Аналіз джерела з фондів ЦДІА м. Києва (Україна), Коронного архіву AGAD (Варшава, Польща), наукового архіву НМІУ та вже опублікованих матеріалів показав, що найбільше інформації про служивих татар на українських землях містили книги судово-адміністративних установ Волині у ЦДІА м. Києва. Віднайдений і введений до обігу «Реєстр татарських родин Волині і Поділля» дав змогу встановити нові дані з історії, релігійного життя, правового становища та повсякдення татар-осадників на українських землях.

Матеріали збірок «козацьких» і «татарських» справ Коронного архіву (AGAD, Варшава) містили листи, інструкції послам та звіти. Вони допомогли розкрити особливості взаємин між урядами Речі Посполитої, Кримського ханства, Гетьманщини та Османської Порти. Особовий архів кримознавця М. Ернста в НМІУ (Київ) дав можливість ознайомитись з матеріалами досліджень з історії населення Кримського півострова в часи панування Гіреїв та особливостями міжнародної політики Бахчисарая. Важливим джерелом став віднайдений «Татарський рушник» з с. Юнашків (суч. Івано-Франківської обл.), дослідження якого дозволило виявити сліди татарського осадництва в ряді населених пунктів Галичини. Видове різноманіття та інформативність цих груп джерел дало змогу виконати поставлені в дисертації мету і завдання.

Використання загальнонаукових, спеціально-історичних методів та доробку дослідників теорії фронтиру (пограниччя), цивілізаційного підходу, кочового способу життя дозволило простежити соціальну, політичну та культурну комунікацію на українському степовому кордоні.

– Процес розселення татарської людності на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського становив *чотири етапи*: 1. Кінець XIV – початок XVI ст.; 2. початок XVI – середина XVII ст.; 3. Друга половина XVII ст.; 4. Кінець XVII – кінець XVIII ст. Вони відображали хвилі їхньої зовнішньої (з Кримського ханства, Поволжя) та внутрішньої (в межах Речі Посполитої) міграції. Ключовим для українських земель став *другий етап*, протягом якого центр татарського осадництва перемістився на південні і східні кордони литовської і польської держав.

– Татари-осадники на землях Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського та Руського воєводств Речі Посполитої проживали в

населених пунктах (містах, селах, слободах, присілках тощо), які були частиною оборонної системи, знаходились на «татарських» чи торгівельних шляхах. Протягом XVI – початку XVIII ст. їх визначено близько 70-и. Регіональна специфіка політики осадництва відображала історико-правові та географічні особливості цих регіонів. Найбільше татарських общин існувало на Волині. Їх поява переважно була пов'язана з політикою князівських і магнатських родів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сенявських, Заславських та ін. На основі зібраних матеріалів була розроблена карта, в якій зафіксовані сліди татарського осадництва на землях сучасної Правобережної і Західної України. Соціально-правове становище татар-осадників залежало від часу, умов та регіону розселення, а також, характеру служби. На українських землях існували такі категорії татарського населення, як: господарські татари; татари-козаки; приватні татар; міські татари. Більшість цих категорій у XVII ст. були зрівняні в правах з господарськими татарами.

– Загони кримських і служивих татар відіграли вагомую роль у військово-політичних подіях на українських землях. «Кримський напрям» був одним з пріоритетних в Гетьманщині, а козацька еліта підтримувала тісні ділові і особистісні зв'язки з верхівкою ханства та турецькою адміністрацією Північного Причорномор'я. Політика Бахчисарая на українських землях була гнучкою. З послабленням влади гетьманів, вона супроводжувалась нарощенням військової присутності татар на Правобережжі та посиленням їх впливу на політику Чигирини.

Українська революція XVII ст. вплинула на внутрішню (в межах Речі Посполитої), зовнішню міграцію служивих татар та зникнення їх інституту на землях Гетьманщини. Протягом другої половини XVII ст. татарські хоругви беруть участь у більшості кампаній коронного війська на українських землях, а їхня кількість суттєво зростає. Обмеження релігійних свобод та привілеїв татар-осадників призводить до конфлікту з урядом Речі Посполитої. Він завершується їхнім бунтом, міграцією на османське Поділля та прийняттям підданства султана Мехмеда IV Авжи під час польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Більша їх частина протягом 1674–1676 рр. повернулася на королівську службу і була розселена на землях Волині, Підляща, Литви та Білорусі. Татари, що залишились в османському підданстві були осаджені на турецько-кримсько-польському прикордонні – в районі Хотина і Чернівців.

– В Кримському ханстві тимчасово і постійно проживали різні групи слов'янського населення з українських земель. За статусом, походженням і родом діяльності їх розділено на особисто вільних християн, бранців та козаків на військовій службі Бахчисарая. Аналіз конфесійної політики Гіреїв показав, що вони сформувались під впливом тюркського звичаєвого права (*адат, тьоре*), норм *шаріату* та ісламських політичних інститутів. Християнське населення в державі Гіреїв було активно задіяне в торгівлі, господарстві і ремеслах, сплачуючи поголовний та поземельний податки.

Найчисельнішою категорією слов'янського населення Кримського ханства були полонені з українських земель, які потрапляли сюди в результаті набігів. Ці регулярні військові акції не були стихійними, а мали різні політичні, економічні, соціальні, екологічні причини. Їх частота суттєво вплинула на

демографію та переміщення населення українських земель, що дає змогу розглядати їх як форму примусової міграції. Работоргівля і рейди за полоном мали давні традиції в Криму і Причорномор'ї. Окрім турецького і татарського населення в них активно були задіяні представники інших етносів та конфесій. Більшість бранців в Криму, що виокремлювалась з торгівельного обороту, використовували у випасі худоби та обробітку землі. Вони перебували у тимчасовій залежності, яка тривала близько 5-7 років. Цих вільновідпущених бранців залучали до освоєння пусток, заселення цілинних земель та збільшення питомої ваги землеробського населення Кримського ханства .

Важливе місце в армії Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Гіреї звертались до їх послуг з метою вирішення власних політичних і військових завдань. Участь козаків протягом XVI – початку XVIII ст. фіксується у походах татар на Балкани і Кавказ, а також у протистоянні з османами, калмиками, донськими, запорозькими козаками та *карач-беями*. Зростання кількості козаків в ханському війську відбувається протягом другої половини XVII ст., чому сприяють союзи з українськими гетьманами та поступовий занепад Правобережної Гетьманщини.

– З огляду на багатогранність та тривалість українсько-татарських зв'язків, а також, високий інтерес до наукових праці з цієї проблеми, різні її аспекти потребують подальшої розробки. Виявлення нових джерел і пошукова робота у архівах України, Польщі, Туреччини може розкрити маловивчені на сьогодні напрямки історії татар-осадників на українських землях, їхнього інтелектуального та духовного життя, взаємин з різними етносами, релігійними групами та суспільними верствами (зокрема, українським козацтвом). Актуальним залишається і подальше дослідження слов'янського населення з українських земель в Криму, яке ускладнюється без введення в обіг східних (зокрема османських) джерел. Отримані результати дали змогу розробити рекомендації та запропонувати інтегрувати сторінки історії західних і кримських татар до посібників, підручників та навчальних курсів з історії України; враховувати досвід міжконфесійних та міжетнічних взаємин на українських теренах; посилити дослідження історичних зв'язків між окремими регіонами сучасної Української держави. Карта татарського осадництва на українських землях може стати орієнтиром для археологічних і етнографічних розвідок, що допоможе виявити нові пам'ятки західних татар на місцях їх колишнього проживання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Савченко О. Особливості торгівельних відносин Гетьманщини і Кримського ханства у другій половині XVII ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2014. – Вип. 12. – С. 60–66.
2. Савченко О. Зв'язки Кримського ханства і українських земель у XVIII ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 131–136.

3. Савченко О. Правові засади конфесійної політики Гіреїв у Кримському ханстві в XVII–XVIII ст. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2015. – С. 161–166.

4. Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – К., 2016. – № 1(58). – С. 89–99.

5. Савченко О. Татарське населення Галичини у XVI–XVIII століттях // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кропивницький, 2018. – Вип. 23. – С. 83–91.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають результати дослідження

6. Савченко О. Місце українських земель у глобальній економічній системі в добу пізнього середньовіччя // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. – С. 71–79.

7. Савченко О. Литовські татари на землях Південної Русі у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV–XVII ст. // Матеріали VII Волинської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені І. Франка). – Житомир, 2014. – С. 88–91.

8. Савченко О. До проблеми «іновірців» та полонених у Кримському ханстві у XVI – XVII ст. // Наш Крим. – К., 2015. – Вип. I. – С. 74–83.

9. Савченко О. Польські та литовські татари на південно-руських землях Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV–XVII ст. // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków. – Częstochowa, 2015. – Т. II. – S. 29–37.

10. Савченко О. Адаптація полонених, як форма соціальних взаємин на Степовому Кордоні Східної Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (25 травня 2015 р. у м. Кам'янець-Подільський). – Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – Ч. 1. – С. 41–44.

11. Савченко О. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої в українській історії 2-ї половини XVII ст. // Наш Крим. – К., 2017. – Вип. III. – С. 106–115.

12. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої на українських землях і Польсько-Турецька війна 1672–1676 рр. До постановки проблеми // Аль-Калям. – №6. – Вінниця: Твори, 2017 р. – С. 13–27.

13. Савченко О. «Реєстр 1844-1845 років» як джерело з історії волинських і подільських татар // Науковий збірник НМІУ. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 294–299.

14. Савченко О. Західні татари на землях Галичини. До питання про атрибуцію татарського рушника з с. Юнашків, на Івано-Франківщині // Аль-Калям. – №7. – Вінниця, 2018 р. – С. 63–76.

15. Савченко О. Приватні татари на українських землях у складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2018. – Вип. 3. – С. 256–263.

АНОТАЦІЇ

Савченко О.О. Українсько-татарські політичні взаємини і соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2019.

Дисертація присвячена комплексному аналізу різних форм політичних взаємин та соціальних комунікацій українського і татарського населення у XVI – на початку XVIII ст. На основі архівних та опублікованих джерел проаналізовано політику татарського осадництва на землях Волині, Поділля, Київщини, Галичини. Визначено правове становище, соціальну структуру, локалізацію татар-осадників та розроблено карту їх розселення у цих регіонах. Прослідковано участь підрозділів служивих і кримських татар в політичних та військових подіях Української революції XVII ст. Розкрито вплив цих подій на міграцію татарського населення та османське підданство татар-осадників і українських козаків в останній третині XVII ст. Окреслено групи слов'янського населення з українських земель в Кримському ханстві. Проаналізовано особливості їх становища та характер конфесійної політики Бахчисарая. Встановлено місце козацьких підрозділів у війську держави Гіреїв.

Ключові слова: Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Гетьманщина, Річ Посполита, татари-осадники, служиві татари, татари-липка, набіги, привілеї, міграція, розселення татар.

Savchenko O.O. Ukrainian-Tatar Political Relations and Social Communications in the XVI – Early XVIII Century. – Manuscript.

The thesis for a Candidate Degree in Historical Sciences. – Specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the complex analysis of various forms of political relations and social communications of the Ukrainian and Tatar people in the XVI – early XVIII century. On the basis of archival and published sources, the policy of Tatar sedimentation on the lands of Volyn, Podillya, Kyiv region, Galicia was analyzed. On the basis of these data, a map of their resettlement on the Ukrainian territory was developed. The regional specificity of the deposition of the Tatars reflected the historical, legal and geographical features of these regions. Most of their communities are recorded in Volhynia, where until the middle of the XVII century the private Tatars dominated the possessions of the princely and magnate families of Ostrohsky, Koretsky, Vyshnevetsky, Senyavsky, Zaslavsky and others. The legal status, social structure, localization of the Tatars-sedentaries are determined and a map of their resettlement in these regions is developed.

The involvement of service units and Crimean Tatars in the political and military events of the Ukrainian revolution of the XVII century was observed. Ukrainian revolution of the XVII century influenced their internal (within the Rzeczpospolita) and the external (between the Crimean Khanate, Ottoman Devlet and the Rzeczpospolita) migration, causing the actual disappearance of the institution of serving Tatars on the lands of the Hetmanate. During the second half of the XVII century Tatar banners took part in most campaigns of the Crown troops on the

Ukrainian lands, and their number in the service of the Crown increased significantly. The influence of these events on the migration of the Tatar population and the Ottoman citizenship of the Tatars-sedentary and Ukrainian Cossacks in the last third of the XVII century are revealed. The groups of the Slavic population from the Ukrainian lands in the Crimean Khanate are outlined. The peculiarities of their situation and the character of the confessional policy of Bakhchisarai are analyzed. The place of the Cossack units in the army of the Geraylar state was established.

During the XVI – early XVIII centuries in the Crimean Khanate there were permanent and temporary population groups from Ukrainian lands that differed in their legal status, religion and sphere of activity. By status, origin and kind of activity, they are divided into personally free Christians, captives and Cossacks in the military service of Bakhchisarai. An analysis of the confessional policy of the Geraylar dynasty showed that it was formed under the influence of the Turkic customary law (Adat, Tiore), norms of Sharia and Islamic political institutions. The Christian population in the state of the Geraylar was actively involved in trade, agriculture and crafts, paying general and land taxes.

Key words: Crimean Khanate, Grand Duchy of Lithuania, Hetmanate, Rzeczpospolita, political relations, Social Communications, the sedentary Tatars, the serving Tatars, the Tatars-lypka, raids, the privileges, the migration, the resettlement of the Tatars.

Savchenko O. Ukraińsko-tatarskie stosunki polityczne i komunikacja społeczna w XVI - na początku XVIII wieku. – Rękopis.

Dysertacja na otrzymanie stopnia naukowego kandydata nauk historycznych w specjalności 07.00.01. – Historia Ukrainy. – Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. P. Drahomanowa. – Kijów, 2019.

Dysertacja poświęcona jest kompleksowej analizie różnych form stosunków politycznych i komunikacji społecznej ludności ukraińskiej i tatarskiej w XVI - na początku XVIII wieku. Na podstawie źródeł archiwalnych i opublikowanych przeanalizowano politykę osadnictwa tatarskiego na ziemiach Wołynia, Podola, Kijowszczyzny, Galicji. Określono status prawny, strukturę społeczną, lokalizację Tatarów-osadników oraz opracowano mapę ich zamieszkania w tych regionach. Dostrzeżono udział jednostek i polskich i krymskich Tatarów w wydarzeniach politycznych i wojskowych Ukraińskiej rewolucji XVII wieku. Przedstawiono wpływ tych wydarzeń na migrację ludności tatarskiej oraz na osmańskie obywatelstwo Tatarów-osadników i Kozaków ukraińskich pod koniec XVII wieku. Określono grupy ludności słowiańskiej z ziem ukraińskich w Chanacie Krymskim. Przeanalizowano specyfikę ich sytuacji i charakter polityki wyznaniowej Bakhchisaraju. Ustanowiono miejsce jednostek kozackich w armii państwa Girejów.

Słowa kluczowe: Chanat Krymski, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Getmanszczyzna, stosunki polityczne, komunikacja społeczna, Tatarzy-osadnicy, służby Tatarzy, Tatarzy-lypka, osadnictwo, polityka konfesyjna, status prawny, migracja, dynastia Girejów.

Підписано до друку 19.04.2019 р. Формат 60х90/16.

Папір офісний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100. Зам. № 760

Надруковано ФОП «Черенок К.В.»

Свідоцтво В02 №353856 від 25.09.2006 р.

м. Київ, вул. Пушкінська, 45/2

тел.: (044) 235-81-92, 228-45-05